תימא

כתב עת לחקר יהדות תימן ותרבותה

העורך

יוסף יובל טובי

[יד]

הוצאת האגודה לטיפוח חברה ותרבות

נתניה * תשע״ז

חברי המערכת

אהרן בן־דוד
יגאל בן־שלום
אהרן גימאני
יהודה עמיר

על העטיפה:

זקן תימני מלמד את נכדו תורה

©

כל הזכויות שמורות

כתובת המערכת וההנהלה:

תימא, האגודה לטיפוח חברה ותרבות

כיכר העצמאות 11, ת״ד 1167, נתניה 42271

טלפון: 09-833-1325; פקס: 09-861-4712

הכתובת למשלוח מאמרים וספרים לביקורת:

פרופ׳ יוסף יובל טובי, החוג לספרות עברית והשוואתית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905

דוא״ל: yoseftobi@gmail.com

נדפס בדפוס א. שטרן, ירושלים תשע״ז

תוכן העניינים

יוסף יובל טובי — הרקע החברתי והדתי של היהודים בממלכת חִמְיַר — 5

שלום צדיק — חוק הטבע ותורת משה בהגותו של רב נתנאל בירב פיומי — 29

גלעד שפירא — מדרש הגדול ומדרשי תימן: עיון משווה בהקדמות מדרש מאור האפלה ומדרש הגדול — 40

ישראל בן סימון — רבי יעקב אנטולי והפולמוס על הפרשנות האלגוריסטית בתימן — 62

אדם בן־נון — סדר לימוד המשנה במשכנות תימן — 71

יואל שילה — קהילת יהודי תימן באתיופיה במאה העשרים — 90

מנחם צוברי (צובארה) — קהילת מחוית וחכמיה — 103

זהר עמר — רכושה של משפחה יהודית מן המעמד הבינוני בתימן — 123

דרור חוברה — היפרדות קהילות המערבים והתימנים מן הכולל הספרדי בירושלים: דמיון ושינוי — 136

רחל שרעבי — האסופית מקיבוץ כפר גלעדי מרים לויטין בת הרב אברהם שרעבי — 151

משה דרורי — הרב יוסף קאפח: פרשה לא ידועה על פסק דינו בבית המשפט העליון — 168

דב לויטן — האם ראוי להקים ועדת חקירה חדשה לפרשת ״ילדי תימן״? — 188

על ספרים ועל סופרים

יוסף יובל טובי — יהודי תימן ביצירתו הספרותית של עלי אלמֶקרי: סופר תימני ליברל נועז על יהדות ועל יהודים — 209

אסתי תירוש — על מיכאל יצחק ועל שיריו — 231

מיכאל יצחק — שירים — 241

ביקורות ספרים

יוסף יובל טובי — נתיב חייו של מחנך בישראל: נסים גמליאלי, בנתיבות חיי — 252

דוד מלמד — מסע שרשים בכתובים: יצחק גלוסקא, עד עפר — 254

תקצירים — v

אדם בן־נון

סדר לימוד המשנה במשכנות תימן

לימוד המשנה היה לחם חוקם של בני תימן בגלותם ובבתי הכנסת שלהם הוקדשו זמנים קבועים ללימוד המשנה. מאחר שלימוד המשנה היה נפוץ בעדת תימן לא היה צורך לתאר את סדר הלימוד.[1] מסיבות שאין כאן המקום לעמוד עליהן, סדרי לימוד המשנה השונים במתכונת התימנית הולכים ונעלמים בימינו או לובשים צורה אחרת ועל כן יש לתעדם. להלן נתמקד בנושאים אלה: פתיחת הלימוד וסיומו, סדר הלימוד עם פירוש, אופן קריאת פירוש ברטנורא (בלשון בני תימן: 'רבנו עובדיה'), לימוד בלי פירוש וסדר סיום מסכת.[2] מאחר שיהודי תימן נפוצו ביותר מאלף יישובים ואי אפשר להתחקות על כל המנהגים השונים,[3] התמקדתי בעיקר במסורת מרכז תימן, כלומר: מסורת צנעא ואגפיה. כל מקום שנזכר להלן 'מנהג', הכוונה אפוא למסורת צנעא מן הדור האחרון, אלא אם כן נכתב במפורש אחרת.

א. פתיחת הלימוד וסיומו

ברוב לימודיהם הקפידו בני תימן שלא לפתוח מיד בטקסט הנלמד, אלא היו מקדימים פתיחה כלשהי לפניו ומסיימים בפסקה קצרה לאחריו.[4] זכורני בשעה שהייתי לומד לפני הרב עזרי בן הרב חיים צאלח (צדוק) מהרצליה,[5] פעמים שזמננו

[1] לא כן בלימוד התלמוד. על דרך ההכללה ניתן לומר כי אף שבידינו עדויות על עיסוק בתלמוד בתקופות קדומות בתימן, הרי לא היה רווח בדורות האחרונים; ראו רצהבי תשכ"א; טובי תשל"ג; מורג תשמ"ח, עמ' 51–53; ועוד. מפני רוב נדירותו תואר אופן הלימוד בו לפרטי פרטים; ראו קאפח תשכ"ח; צובירי תשל"ו/נ"ו, א, עמ' שלד–שלה; ועוד.

[2] על נעימת המשנה ומקצבה ראו בן־נון תשע"ה/ו. לנושאים אחרים הקשורים ללימוד המשנה בתימן, כגון זמני הלימוד, תימן ומפרשי המשנה, החייאת פירוש המשנה להרמב"ם וניקוד המשנה על פי מסורת תימן – אייחד מאמרים אחרים.

[3] בכמה מחוזות בתימן לא נפוץ לימוד המשנה; ראו למשל בן־דוד תשמ"ג, עמ' 6: "המשנה כלולה בתכנית הלימודים, אלא שלא כל יהודי הצפון עסקו בה, וזאת בשל המחסור בספרים".

[4] רשימות של פתיחות וסיומים נדפסו בכמה מקומות; ראו למשל גרידי תשמ"ז, עמ' 31–40; קאפח תשמ"ז, עמ' 55–57; צובירי תשל"ו/נ"ו, חלק א, עמ' רסט–רעב, שלד, תקיד–תקטו.

[5] ראו עליו בן־נון תשע"ב־א.

היה קצר וקצוב. מרוב חפצי להספיק ללמוד אתו עוד כמה שורות, הייתי מתחיל מיד בלימוד מבלי לפתוח בפתיחה שלפניו. הרב עזרי היה גוער בי ואומר: ״הפתיחה היא כמו ברכה. האם כשאתה ממהר אתה אוכל בלא ברכה?״[6]

בעת לימוד משנה עם פירוש נוהגים[7] לומר את תפילת רבי נחוניה בן הקנה, היא ׳תפילת בית המדרש׳ (ברכות דף כח,ב), עם התוספות שהתקבלו ביהדות תימן. בתחילת הלימוד: ״יהי רצון מלפניך [...] שלא אכשל בדבר הלכה״ וכו׳; ובסיומו: ״עזרי מעם ה׳ [...] מודה אני לפניך״ וכו׳.[8] וזה סדר אמירתה: לפני הלימוד מתחיל הרב ״יהי רצון׳, ולאחר הלימוד הוא פותח ׳עזרי מעם ה״ וכל אחד מן הציבור ממשיך את התפילה לבדו בקול בינוני.[9] אף שנכתב בתפילה זו ״וישמחו בי חברַי ואל ייכשלו חברַי״ וכו׳, נהגו לאמרהּ אף כשהיחיד לומד בביתו.[10] תפילה זו נאמרת לעולם בלשון יחיד (״שלא אכשל, שלא אומר״ וכו׳) גם בחבורה, שהרי כל אחד אומרהּ לבדו; ולא נשמע שמשנים אותה ללשון רבים, ״שלא ניכשל, שלא נאמר״ וכו׳ או ״מודים אנחנו לפניך״ וכו׳.[11] אמנם פעמים שקודם לימוד המשנה אין אומרים תפילת בית המדרש, אלא הרב פותח ב׳כל ישראל׳ וכו׳ וכל הציבור אומרים יחד עמו:

א. בשעה שקוראים משנה בלי פירוש (ראו לקמן),[12] ולאחר הלימוד מסיימים ב׳רבי חנניא׳ וכו׳ בלבד.

6 כך שמעתי גם מפי הרב חיים בן משה צאלח (צדוק) מגדרה. ראו עליו בן־נון תשע״ד־א.

7 מלשון מהרי״ץ בתכלאל ׳עץ חיים׳ (צאלח תשל״ט, א, דף קע,ב) משמע שהוא חיוב; וכן כתב הרמב״ם בפירוש המשנה (ברכות ד,ב).

8 לדברי קאפח תשמ״ז, עמ׳ 56, הפתיחה לפני לימוד המשנה היא ׳כל ישראל׳ וכו׳, והסיום ׳רבי חנניא׳ וכו׳. לפי בדיקתי, גם בבתי כנסת ההולכים בשיטתו לא נהגו כך, ואף הרב יוסף קאפח בעצמו לא נהג כפי שכתב. מן הרב אהרן קאפח ומן הרב אברהם חמאמי שמעתי שבאופן כללי יש לנקוט זהירות לדברי הרב יוסף קאפח ב׳הליכות תימן׳, ובפרט כשאינם עולים בקנה אחד עם המנהג הפשוט. אך אולי ניתן להליץ עליו שדבריו נכונים למקרים המיוחדים (יצוינו בסמוך), שבהם אין אומרים את תפילת בית המדרש. בעדן נהגו לומר מימרות מסוימות לאחר פרקי המשניות שנהגו לומר בה (מנחם תשע״ג, עמ׳ מח, נא).

9 צובירי תשל״ו/נ״ו, א, עמ׳ תקטו. הרב צובירי ביאר לי, כי ׳בקול בינוני׳, כוונתו שאין הרב אומר את התפילה בקול רם והציבור אומרים עמו בלחש (כברכות קריאת שמע), וכן אין אומרים אותה כולם בקול רם (כסדר הזמירות וכפרשות קריאת שמע), אלא הרב פותח בתפילה זו וכל אחד אומרה לעצמו לא בלחש ולא בקול רם; וכן ראיתי בכל לימודי הזקנים שהשתתפתי בהם.

10 ראו משרקי תשנ״ה/ע״ו, א, סי׳ קי, סעיף קטן כב; בן־משה תשנ״ה/ע״ו, שם.

11 נראה שהיו קהילות שנהגו לאמרה בלשון רבים, כגון רדאע (עמיהוד תשנ״ח/ש״ס, ג, ראש השנה, עמ׳ פב, צט; עמיהוד תשנ״ח/ש״ס, ד, יום הכיפורים, עמ׳ תסד, תצה).

12 צובירי תשל״ו/נ״ו, ד, עמ׳ קעז; וכן קיבלתי ממנו בפירוש. צריך עיון מדוע לפני לימוד מסכת

ב. אם הלימוד עם הפירוש הוא לאחר לימוד תלמוד או הלכה, וכבר הקדימו את תפילת בית המדרש לפני הלימוד הראשון, נהגו לפתוח את לימוד המשנה רק ב׳כל ישראל׳ וכו׳, ואין חוזרים שוב על תפילת בית המדרש. כמו כן רק אם לימוד המשנה חותם את סדרי הלימוד מסיימים ב׳עזרי מעם ה״ וכו׳.

ג. בלימוד מסכת אבות, אף אם לומדים אותה עם פירוש, נהגו לפתוח ב׳כל ישראל׳ וכו׳ ולסיים ב׳רבי חנניא׳ וכו׳.[13]

יש הסבורים, כי הטעם לכך שאין פותחים את לימוד מסכת אבות בתפילת בית המדרש הוא מאחר שעניינה מוסר ואיך יאמר ״שלא אכשל בדבר הלכה, שלא אומר לא על טהור טמא ולא על טמא טהור, לא על מותר אסור ולא על אסור מותר״. אמנם יש עוד מקום לבדוק, אם אכן ענייני מוסר אינם בגדר הלכה.

מן התכלאלים הקדומים עולה שנהגו לומר ׳כל ישראל׳ וכו׳ לפני קריאת פרק אחד מפרקי אבות בלי פירוש לאחר תפילת מנחה של שבת. במנהג הקדום היו קוראים בכל שבת רק את הפרק הראשון ממסכת אבות במשך כל שבתות השנה, ורק לאחר מכן נהגו לקרוא בכל שבת פרק אחד לפי הסדר, ולאחר שסיימו את המסכת היו חוזרים שוב לקראה מן ההתחלה.[14] אפשר אפוא לומר שאמירת ׳כל ישראל׳ וכו׳ לפני מסכת אבות (גם כשהיא נלמדת עם פירוש) היא שריד למנהג קדום שנהג לפני קריאת הפרק ממסכת אבות בלי פירוש לאחר תפילת מנחה. אפשר שלאמירת ׳כל ישראל׳ וכו׳ לפני פרקי אבות יש גם טעם אחר.[15] בדורות האחרונים מקומה של המסכת בסדר הלימוד היה לפני מנחת שבת[16] לאחר לימוד ׳שתילי זיתים׳ או תלמוד, כל קהילה כמנהגה. לפיכך ברור מדוע לא פתחו את הלימוד בתפילת ׳בית המדרש׳, שכן כבר נאמרה בתחילת הלימוד קודם לכן.

ב. סדר לימוד המשנה עם פירוש

בספרו ׳מעיל קטן׳ עסק מהרי״ץ באמירת פיטום הקטורת, ואגב דבריו הביא בשם האחרונים שצריכים להבין בפירוש המשנה, ״דאם לא כן, אינו נחשב ללימוד.

שבת הנקראת בסעודות שבת בלי פירוש כתב לומר בתחילה ״יהי רצון׳ וכו׳ (צוביר תשל״ו/נ״ו, חלק א, עמ׳ שצג). על כל פנים בעקבותיו העלינו גם אנחנו (עראקי הכהן ובן־נון תשע״ד, עמ׳ עז) פתיחה זו לפני מסכת ראש השנה לנוהגים לאמרה בסעודת החג.

[13] ראו למשל עראקי הכהן תשס״ט, עמ׳ 7.

[14] לסקירה מקיפה של השתלשלות המנהג ראו גברא תש״ע, ב, עמ׳ 273–276; שרביט תשנ״ו.

[15] תודתי לרב עזרא קרח שהעיר את תשומת לבי לרעיון זה.

[16] ראו עראקי הכהן תשס״ט, עמ׳ 6.

דדוקא בתפלה אף שאינו מבין, הקב״ה יודע כוונתו. אבל אם אומר משנה ואינו מבין, אינו נקרא לימוד״.[17] אמנם ידוע שהשינון והגרסה תפסו גם הם חלק נכבד בלימוד של בני תימן, ובפי חכמיהם שגור: ״ליגרוס איניש והדר ליסבר״;[18] אולם בדרך כלל נהגו ללמוד משנה בהבנה עם פירוש. ״לימודם של יהודי תימן, כתפילתם, נעשה בחבורה ובכנופיה. לימוד תלמוד ביחיד או בשניים, כמקובל בישיבות אשכנז, אינו מצוי ואינו מקובל״.[19] כלומר, לא היה מקובל בתימן שציבור רב מתאסף בבית הכנסת ונחלק ללימוד בחברותות[20] או ללימוד ביחידות, אך ודאי שפעמים קבעו שניים ללמוד בבית הכנסת ביחד שלא בסדרי הלימוד הקבועים. למעשה לימוד המשנה בתימן כָּלל את קריאתה ביחד מפי כל הציבור ואת קריאת הרב שביארה. אולם היו מעט הבדלים בסדר הלימוד בין בתי המדרש השונים.

התיאור הקדום ביותר לאופן לימוד המשנה בתימן נכתב על ידי מהר״ד משרקי, בן המאה הי״ח, שבספרו ׳שתילי זיתים׳ פירט את סדר לימוד המשנה עם פירוש רבנו עובדיה בסדר השילוש, כפי שהנהיג בבית הכנסת בית אלאֶסטא:[21]

> ומקרוב הנהגתי בבית הכנסת של הנגיד נר״ו,[22] לקרות פרק אחד, כל משנה פעם אחת גרסא, ופעם אחת עם פירוש רבינו עובדיה ז״ל, ופעם אחת כופלים אותה משנה גרסא.

[17] מהרי״ץ תשנ״ג, סי׳ ו, סעיף ה, אות יח, עמ׳ קעב; השוו נדאף תשל״ט, א, דף נה,א בשם מגן אברהם (סי׳ נ, סעיף קטן ב).

[18] ראו למשל נדאף תשל״ט, א, דף נה,א, שציין זאת כמימרת התלמוד; השוו כסאר תשמ״ד, תשובה ל, עמ׳ עא; כסאר תשמ״ז, עמ׳ י. נראה שלשון זה הוא הרכב של שתי מימרות: (א) ״ליגמר איניש והדר ליסבר״ (שבת דף סג,א); (ב) ״לעולם ליגרוס איניש, ואף על גב דמשכח, ואף על גב דלא ידע מאי קאמר״ (עבודה זרה דף יט,א); השוו קיסר תשמ״ו, עמ׳ יד, הערה 76.

[19] רצהבי תשכ״א, עמ׳ 125. דבריו נכתבו על לימוד התלמוד, אך הוא הדין גם בלימוד המשנה. השוו רצהבי תשי״ח, עמ׳ 25–26, על לימוד תורה באופן כללי. עוד ראו בן־משה תשנ״ה/ע״ו, א, סי׳ קנה, סעיף קטן ב, עמ׳ שמ.

[20] ניסיון חדש ללימוד בחברותות נעשה על ידי ר׳ דוד בן הרב יחיא קאפח; ראו בדיחי תשנ״ב, עמ׳ נז. והעיר לי הרב עמרם עזירי, שגם דברי חז״ל בתלמוד מלמדים שיש לשאוף ללמוד בחבורה ולא בזוגות, אלא שיש עדיפות ללימוד בזוגות על לימוד ביחידות. ראו למשל דברי התלמוד, ״הסכת – עשו כיתות כיתות ועסקו בתורה, לפי שאין התורה נקנית אלא בחבורה״ (ברכות דף סג,ב); ״ומי אוהב בהמון לא (לו) תבואה – דרש רב אשי, כל האוהב ללמוד בהמון (עם חברים רבים. רש״י) לו תבואה״ (מכות דף י,א); ״אמר רבי חמא ברבי חנינא, מאי דכתיב ברזל בברזל יחד, לומר לך מה ברזל זה אחד מחדד את חבירו, אף שני תלמידי חכמים מחדדין זה את זה בהלכה״ (תענית דף ז,א).

[21] משרקי תשנ״ה/ע״ו, א, סי׳ קנה, סעיף קטן ב. בדבריו שם מבואר שבתחילה נהגו לקרוא שני פרקי משנה בלי פירוש, ותקנתו היתה לקרוא פרק אחד עם פירוש.

מהר״ד משרקי לא ביאר אם הרב קורא את המשנה לבדו או אם קוראים אותה כולם יחד. הרב יוסף צובירי והרב יחיא אלשיך, שהתפללו בבית כנסת זה במחצית הראשונה של המאה העשרים ואף קבעו בו את מקום לימודם, תיארו את סדר לימוד המשנה כפי שנהג בתקופתם ביתר הרחבה. הנה תיאורו של הרב יוסף צובירי:[23]

> וכך היה סדר לימודם במשנה כפי שלמדנו גם אנחנו. תחלה קורים ביחד משנה אחת בקול רם, ואח״כ הרב חוזר עליה עם פירוש רבי׳ עובדיה ומסבירה,[24] ושוב חוזרים עליה ביחד עוד הפעם, ואח״כ קורים משנה שאחריה על זה הדרך [...] כך שחוזרים על כל משנה שלש פעמים,[25] היינו ממש באותה תכנית הלימוד הנקרא שילוש שהנהיג אותו כמוהר״ר דוד משרקי זצ״ל מיד אחר תפלת שחרית בכל יום, כמבואר בדבריו בשתילי זיתים (סי׳ קנ״ה ס״ק ב׳).

בלשון דומה תיאר הרב יחיא אלשיך בזכרונותיו את הלימוד בבית כנסת בית אלאסטא:[26]

> סדר הלימוד היה כך, כל התלמידים אומרים משנה אחת מהפרק יחד, אחר כך קורא אותה הרב עם פירוש הרע״ב ומסביר לנו, אח״כ חוזרין ושונין אותה במשנה יחד.

כסדר הזה בדיוק לימד גם הרב אברהם בן יהודה בדיחי,[27] ששימש כמארי בבית הכנסת בית צאלח ומשום מעשה שהיה עבר להתפלל בבית מדרשו של הרב יחיא

[22] ר׳ שלום ב״ר אהרן הכהן עראקי, המכונה אלאוסטא. ולפי שהיה אז בחיים, כתב עליו נר״ו (=׳נצרו רם ונשא׳, או ׳נטריה רחמנא ופרקיה׳) (בן־משה תשנ״ה/ע״ר, שם).

[23] צובירי תשנ״ט/ש״ס, ג, פרק יג, סי׳ יד, עמ׳ קעב. לסדר מעט שונה בלימוד מסכת אבות כפי שכבר התקבל כאן בארץ, ראו עראקי הכהן תשס״ט, עמ׳ 7.

[24] על אופן קריאת הפירוש ראו לקמן.

[25] אולם לאחר סיום המסכת עשו חזרה רביעית (ראו לקמן). גם בעדן נקראה המשנה שלוש פעמים בסדר מעט שונה, כפי שכתב לי דר׳ דורון יעקב: ״סדר הלימוד היה שהמארי קורא המשנה בגרסה ואחריו כולם חוזרים בגרסה, ולאחר מכן קורא המארי את הפירוש ומרחיב בביאור העניין כמידת הצורך״.

[26] נדאף תשע״ג, עמ׳ צה–צו.

[27] חכם ודרשן שהיה ״רגיל לדרוש לרבים במתק שפתים, מתבל דרושיו בסודות הקבלה ומקשטן בגלגולי הנשמות״ (קרח תשי״ד, עמ׳ עח; קרח תשנ״ב, עמ׳ נה; ועוד). אף שר״א בדיחי היה קשור מאוד לרב יחיא קאפח, לא הושפע מדעותיו בהתנגדות לקבלה; השוו את הקשר בין הרב יחיא השאש והרב יחיא קאפח (פרחי תשע״ד, עמ׳ 388). וכן ציין נחום תשמ״ז, עמ׳ 234, שר״א בדיחי לא נטה לאף צד במחלוקת. סיפר לי הישיש הרב שלמה בן שלמה קארה שפעם אחת בא לנחם את אחותו אשת הרב יוסף קרח על בנה שנפטר. משסיים הרב שלום קרח לדרוש בבית

קאפח, אך בסוף ימיו פתח בית כנסת ובית מדרש בביתו.[28] גם הרב עזרי צאלח (צדוק)[29] לימד משנה בסדר זה בדיוק כפי שקיבל מאביו הרב חיים בן שלמה צאלח, שניהם ממתפללי בית כנסת בית צאלח ואחר כך ממתפללי בית כנסת בית אלריעאני. כך נוהג גם הרב יוסף קלזאן, כפי שקיבל מאביו הרב שלום קלזאן, אף הוא נמנה עם מתפללי בית כנסת זה.[30] אכן זו צורת הלימוד שהיתה נוהגת בצנעא בדרך כלל, בין קהילות השאמי ובין קהילות הבלדי: הציבור כופלים את המשנה פעמיים ועם קריאת המשנה בשילוב הפירוש על ידי הרב נקראת המשנה בסך הכול שלוש פעמים.

לצד סדר זה יש סדר לימוד אחר, שונה בכמה פרטים: תחילה קורא אחד הלומדים את המשנה לפי סדר ישיבתם בבית הכנסת מצד ימין (למותר לציין שהסדר מתחיל תמיד מן הרב, שהוא הפותח את הלימוד), ורק אחר כך חוזרים על המשנה כולם יחד. לאחר מכן חוזר הרב על המשנה לבדו (פעמים שוויתרו על חזרה זו), קורא את הפירוש וחוזר שוב על המשנה לבדו או מסכם אותה בלשונו.[31] סדר זה היה נוהג בבתי המדרש של הרב יחיא קאפח[32] והרב יחיא אלאביץ׳.[33] כך נהגו אחריהם תלמידיהם הרב יוסף קאפח, הרב יוסף קרח, הרב אברהם צדוק ועוד.[34]

האבל, הגיע ר״א בדיחי. אמר לו הר״ש קרח: אני דרשתי, עכשיו תדרוש אתה. התחיל ר״א בדיחי לדרוש בדברי קבלה. הדברים לא ערבו לאוזני נכדו של ר״א בדיחי שישב על ידו ולאחר שסיים לדרוש אמר לחבריו: ״הוא כבר זקן, ומדבר לא לענייין״. ר״א בדיחי סטר לו לעיני כל הציבור ואמר לו בלשון חריפה: ״תצא מיד, בן בלייעל, או שאני אצא״.

[28] גמליאל תשנ״ב, עמ׳ מא, וביתר פירוט שם, עמ׳ נא.

[29] בבית הכנסת ׳מגן אברהם׳ בנווה עמל בהרצליה. על סדרי הלימוד בבית כנסת זה ראו בן־נון תשע״ב־א, עמ׳ 8–9.

[30] כך תיאר את סדר לימוד המשנה גם מ׳ צדוק (צדוק תשכ״ז, עמ׳ 144).

[31] כן נהגו בעיקר במשניות שיש עוד מה לבאר בהן. בתיאור סדר הלימוד בעיון שהציגה שפיגל תשנ״ג, עמ׳ 94, יש אי־דיוקים רבים, ולא שמעתי על מי שנהג כן.

[32] גמליאל תשנ״ח, עמ׳ 25, תיאר את לימוד המשנה של הרב יחיא קאפח באופן שונה: ״בתחילה הבחור שהתור הגיע אליו, הוא שהתחיל את המשנה, והמארי חזר עליה עם פירוש רבנו עובדיה והסבר מפיו, ושוב חוזרים על המשנה ביחד״. אך נראה שאין לסמוך על דבריו וראיה לכך שציין את הלימוד עם פירוש רבנו עובדיה, אף שברור לחלוטין שלמדו שם את פירוש המשנה להרמב״ם.

[33] גמליאל תשנ״ב, עמ׳ מא.

[34] הרב קאפח – על פי עדות כמה ממשתתפי השיעור. לסדר לימוד המשנה בבית הכנסת של הרב קאפח ראו קדם תשע״ג, עמ׳ 81; הרב קרח – על פי עדות בניו הרב פנחס קרח והרב עזרא קרח; הרב צדוק – על פי עדות בנו הרב ינון צדוק. סדר מעין זה נוהג בקהילות רבות מחוץ לצנעא; ראו גרידי תשמ״ז, עמ׳ 12; השוו שאקי תשכ״ב, עמ׳ 277–278, אלא שבסדר שהציג נעשתה קריאת הציבור לאחר קריאת הרב עם הפירוש ולא נתבאר מדבריו אם הוא מנהג צנעא או ערים אחרות.

לדברי הרב עזרא קרח, נקראת כל משנה בסדר לימוד זה ארבע פעמים (בעל התור, הציבור, הרב, וקריאה נוספת או סיכום בלשונו של הרב),[35] והוא על פי מה שדרשו חז״ל על הפסוק ״אז ראה ויספרה הכינה וגם חקרה״ (איוב כח,כז).[36] לדבריו, היו המבוגרים מזרזים את הילדים להקשיב לבעל התור הקורא את המשנה לבדו, באמרם שרק כך יעלה להם לחשבון ארבע פעמים.

נראה שסדר זה הוא חידושו של הרב יחיא קאפח במסגרת מפעלו להחייאת לימוד המשנה עם פירוש המשנה להרמב״ם ועידוד הציבור ללימוד זה, שכן קריאת משנה לפי תור מדרבנת את הלומדים להשתתף בשיעור ולקחת בו חלק. כעין זה שמעתי מפי זקנים שהשתתפו בשיעורי הרב יוסף קרח בבית כנסת בית אלכסאר באשמורת הבוקר, שבילדותם היו משכימים ללמוד בשמחה, מאחר שהיה מעודד את הקטנים לקרוא את המשנה לפי התור.[37] מסתבר שאין זה הסדר שקיבל הרב יחיא קאפח מרבותיו, שכן כתב כי למד משנה בפני הרב יוסף קרח ובנו הרב חיים:[38]

> ולימוד המשנה והתלמוד היה יקר בימים ההם אין חזון נפרץ. ורק בבקר לומדים מעט משנה לפני מו״ר יוסף קרח ז״ל עם פי׳ רבינו עובדיה בבית הכנסת שרעבי. ותחילת לימודנו היה שם, וגם אחרי כן לפני בנו הרה״ג כמו״ר חיים קרח ז״ל בלילה.

סדר הלימוד בבית מדרשם של שני חכמים אלה היה כפי שתואר לעיל, קריאת הציבור פעמיים ובלי קריאת בעל התור.[39]

ג. אופן קריאת פירוש רבנו עובדיה

בבית מדרשו של הרב יחיא קאפח קראו את פירוש המשנה להרמב״ם בערבית ברצף מתחילתו ועד סופו (כמובן בשילוב דברי הסבר מתבקשים). אמנם לא כך

[35] שאקי תשכ״ב, עמ׳ 278, תיאר סדר לימוד כמעט זהה (בעל התור, הרב, הרב עם רע״ב, דיון, קריאת הציבור), אך בסוף דבריו כתב: ״לפי זה נקראת כל משנה ג׳ פעמים״. דומה שלא מנה את קריאת הרב עם פירוש רבנו עובדיה כקריאה נוספת של המשנה.

[36] ראו למשל עירובין דף נד,ב; בראשית רבה כד,ה; זוהר, א, הקדמה, דף ה.

[37] השוו עראקי הכהן תשס״ט, עמ׳ 7, לעניין לימוד מסכת אבות: ״במקומות רבים נהגו לתת רק לילדים לקרוא את המשנה, כל אחד בתורו. ומנהג יפה וטוב הוא ויש לעודדו, כי מלבד קניית ערכי מוסר, מדות ודרך ארץ, שהיא התועלת העיקרית בלימוד מסכת זו, גם ירגילו צעירי הצאן את לשונם במבטאם הצח ובגירסתם המדוייקת של אבותינו, ויקלטו את הנעימה המיוחדת לקריאת המשנה״. הדברים בכללותם מתאימים גם ללימוד מסכתות המשנה האחרות.

[38] קאפח תרצ״א, עמ׳ מח.

[39] צובירי תשנ״ט/ש״ס, ג, פרק יג, סי׳ יד, עמ׳ קעב (יובאו דבריו בסמוך).

הוא המנהג בלימוד עם פירוש רבנו עובדיה. על פי המנהג המקובל הרב אינו קורא פירוש זה על הסדר מתחילתו ועד סופו, אלא קוראו בשילוב קריאת המשנה בשלמותה באופן זה:[40] הרב מתחיל לקרוא את המשנה עד שהוא מגיע למלים המופיעות בדיבור המתחיל של רבנו עובדיה, עובר לקריאת הפירוש על הדיבור המתחיל הראשון, ובסיומו אינו עובר אל הדיבור המתחיל הבא, אלא ממשיך בקריאת המשנה מן המקום שהפסיק בו קודם עד למלים של הדיבור המתחיל הבא, ואז עובר לקריאת הפירוש; וכן על זה הדרך עד סוף המשנה. קריאה בדרך זו מצריכה מיומנות רבה, שכן היא דורשת ריכוז והתבוננות במשנה ובפירוש במקביל. בשיעורים שהשתתפתי בהם היה הרב מניח אצבע אחת במשנה ואצבע אחת בפירוש וכך משוטט בעיניו ומנווט בין המשנה לפירוש.

לאחרונה נתגלגל לידי עותק שלם של משנת דפוס, שישה כרכים עם פירוש רבנו עובדיה ותוספות יום טוב (זולצבאך תקי״א/ב), בניקוד חלקי של המשנה ובניקוד מלים רבות בפירוש רבנו עובדיה.[41] המיוחד במשנה זו שבמסכתות רבות סימן המנקד סימני עזר כדי לקשר בין הפירוש לגוף המשנה: בכל מלה שיש עליה פירוש בטקסט המשנה, כלומר בכל מלה הפותחת את הדיבור המתחיל בפירוש — סימן המנקד סימן של גרשיים [״]. הרב קרא את המשנה עד שהגיע לגרשיים, עבר לקריאת הפירוש, ושוב חזר למשנה לקרוא מאחרי סימון הגרשיים עד סימון הגרשיים הבא, וחוזר חלילה.

ד. לימוד משנה בלי פירוש

כאמור, בקהילת צנעא רוב הלימוד מלווה בקריאת הפירוש וכמעט לא נמצא לימוד משנה בלי פירוש.[42] במקרים המיוחדים שבהם לומדים משנה בלי פירוש יש שני אופנים לקריאתה: קריאת הציבור במקהלה או קריאה על פי תור. בסדר השילוש נהגו ללמוד בכל יום שלוש משניות (יש שנהגו ללמוד פרק שלם) לפי סדר המסכתות:

[40] כך אף בלימוד אחר עם פירוש, כגון עין יעקב עם רש״י ושולחן ערוך עם שתילי זיתים.

[41] המשנה נקנתה על ידי סאלם בן יחיא קרואני, כמצוין בתחילת סדר נשים ובתחילת סדר קדשים, ונראה שהניקוד נעשה בעבורו באזור העיירה מחוית. סאלם זה הוא סבו של נסים בן יוסף בן סאלם, אביו של הרב שאול קרואני (רחובות), שהספר נמצא כיום בבעלותו.

[42] אמנם מצאנו שבבית כנסת בית אלאסטא נהגו לחזור בסוף כל מסכת (שנלמדה עם פירוש) על כל המסכת לשם שינון בגרסה בלי פירוש (ראו לקמן).

יש שנהגו ללמוד את המשנה עם פירוש כסדר שנתבאר לעיל,[43] ויש שנהגו לקראה כולם יחד בלי פירוש, לפי שהכול ממהרים למלאכתם.[44] גם מסכת יומא, יש שקראוה ביום הכיפורים עם פירוש כסדר שנתבאר לעיל, ויש שקראוה בלי פירוש, כל אחד — משנה אחת בתורו, ואת המשנה האחרונה קרא כל הציבור יחד.[45]

בתיקון ליל שבועות נהגו לקרוא משנה ראשונה ומשנה אחרונה מכל מסכת ומסכת בלי פירוש. במנהג המקובל כל אחד קרא משנה לפי התור, אך היו שנהגו לקרוא את כל המשניות כל הציבור יחד.[46] בהשפעת ספרי דפוס אנו מוצאים בקהילות אחרות את קריאת המשנה בהזדמנויות אחרות: בבית האבל ובאזכרות של יום השנה,[47] בסעודת חינוך הבית[48] ובסדר מיוחד ללימוד משנה בשבתות.[49] בכל אלו נהגו לקרוא את המשניות בלי פירוש ולפי התור.

על סדרי הלימוד בבית כנסת בית אלאסטא ניתן להוסיף גם את מסכת שבת[50] ומסכת ראש השנה,[51] שיש שנהגו לאמרן בסעודות שבת ובסעודות ראש השנה בלי

[43] משרקי תשנ״ה/ע״ו, א, סי׳ קנה, סעיף קטן ב; נדאף תשל״ט, דף קעא,ב; צובירי תשל״ו/נ״ו, א, עמ׳ רסט; נחום תשמ״א, עמ׳ רנב; נחום תשמ״ז, עמ׳ 75, הערה 2; עמיהוד תשנ״ח/ש״ס, א, עמ׳ קלג; קרח תשס״ג, ב, סי׳ קנה, סעיף ג, עמ׳ קד; הרב אברהם ערוסי ב׳קורא הדורות׳ (ראו רצהבי תשל״ח, עמ׳ 193, ערך סימן), כולם הזכירו את פירוש רבנו עובדיה דווקא; השוו לשון מהרי״ץ בתכלאל ׳עץ חיים׳ (צאלח תשל״ט, א, דף קעא,א): ״ועכשיו בעירנו נהגו הכל לקרות פ<רק> א<חד> במשנה בפירושה, או בהרמב״ם או ברבינו עובדיה״.

[44] רצהבי תשל״א, עמ׳ 172; רצהבי תשמ״ח, עמ׳ 20; רצהבי תשס״ו, עמ׳ 24; צדוק תשכ״ז, עמ׳ 144; וכן תיאר גמליאל (תשנ״ב, עמ׳ נא) את לימוד השילוש על ידי סבו הרב אברהם בדיחי, וכך שמעתי מפי הרב יוסף קלזאן; השוו גרידי תשמ״ז, עמ׳ 14: ״יש שהלמוד עם פירוש״.

[45] ראו למשל צובירי תשל״ו/נ״ו, ד, יום הכיפורים, עמ׳ קעז; וכן קיבלתי מן הרב עזרי צאלח (צדוק).

[46] צובירי תשס״ז, עמ׳ 410.

[47] ראו בספרֵי ׳עילוי נשמות׳ הנדפסים לבני תימן. בצנעא ואגפיה אין קוראים משנה בבית האבל, אלא לומדים הלכות אבל להרמב״ם וקוראים בזוהר ובמדרש הנעלם. ראו צובירי תשנ״ט/ש״ס, ד, פרק יב, עמ׳ נח; קרח תש״ס, א, פרק יט, סעיפים לג–לה, עמ׳ תקכב–תקכג; קרח תשס״ג־א, סי׳ שעו, סעיפים ד–ה, עמ׳ קנב–קנג.

[48] ראו למשל מנהג רדאע (עמיהוד תשנ״ח/ש״ס, א, עמ׳ תשלט–תשמח). אמנם בצנעא ואגפיה אין קוראים משניות בסעודת חינוך הבית ואין עושים סדר לימוד אלא ככל סעודת מצוָה בתימן — פותחים בג׳עלה, נשיד ושירה, סעודה (משתדלים להזמין עניים) ולאחריה דבר תורה (הנקרא ׳קִשׁוּר׳), אמירת מזמור שיר חנוכת הבית וברכת המזון. לתיאור מפורט של סדר סעודת חנוכת הבית בתימן ראו חמאמי תשע״א, עמ׳ קמב–קמה; השוו בן־נון תשס״ו, עמ׳ תשעו, הערה רעז.

[49] על סדר זה אכתוב במקום אחר.

[50] צובירי תשל״ו/נ״ו, א, עמ׳ שצג, תקה, תקלג.

[51] סדר לימוד מסכת ראש השנה בסעודות החג נהג גם במחוזות אחרים, כפי שעולה מן הסידורים השונים (השוו חובב תשנ״ו, עמ׳ 141–142). באשמורת הבוקר בראש השנה לא למדו משנה

פירוש, וכל אחד מן המסובים קורא משנה בתורו. על המנהג ללמוד פרקי משנה ממסכת שבת בסעודות השבת כפי שציין הרב צובירי, כתב הרב שמעון צאלח: ״ולא נשמע אצלינו בכל ערי תימן שלומדים משנה או זוהר לפני הסעודה, ודלא כאותו שהעיד שכך היה המנהג״.[52] אך יש להעיר על כך, כי בדברי הרב צובירי אין אמירה מפורשת שכך היה המנהג (הרווח), אלא שכך היה מנהג הרבה בעלי בתים. פשוט וברור שדברי הרב צובירי אינם מתייחסים לכל ארץ תימן, ואף לא לכל קהילת צנעא, וודאי שלא למתפללי הבלדי. ברור מדבריו, שבציבור מתפללי בית הכנסת בית אלאסטא (שאת מנהגיהם הנציח בסידוריו) היו בעלי בתים רבים שנהגו ללמוד פרקי מסכת שבת. אכן, זקני תורה מאסכולת השאמי בבית אלאסטא העידו, שנהגו ללמוד מסכת שבת ולקרוא מאמר זוהר בהשפעת סידורי ספרד שהיו נפוצים אצלם והשתמשו בהם תדיר. יתרה מכך, גם זקני הבלדי, שלא נהגו כך, הכירו את המנהג. ומה שכתב הר״ש צאלח, ״ולא נשמע אצלינו בכל (!) ערי תימן״ וכו׳, נראה שהפריז על המידה, שכן במחוזות רבים בתימן נהגו ללמוד מסכת שבת דווקא, כגון ברדאע, בשרעב, בביצ׳א, בחוגריה, במחית ובחידאן.[53] וכן כתב ש׳ גרידי: ״לאחר הסעודה הקלה, יש קוראים עם הילדים את פרשת השבוע של השבת הבאה – מקרא ותרגום, ויש הקוראים עמהם פרקי מסכת שבת״.[54] יוצאי מחוזות אחרים העידו, כי אף שמנהג זה לא נהג בבית אביהם, וכמדומה שלא היה נחלת כלל הציבור במקומותיהם, הרי הם מכירים בעלי בתים רבים שנהגו בו, כגון בעדן ובירים.[55]

יש להוסיף, כי אף שקריאת פרקי מסכת שבת בסעודות שבת היא מנהג מאוחר

בבית אלאסטא, כבימים טובים אחרים, אלא קראו תהלים בניגון תחינה (צובירי תשל״ו/נ״ו, ג, עמ׳ קטו).

[52] צאלח תשל״ט, א, דף רלג,ב.

[53] רדאע – עמיהוד תשנ״ח/ש״ס, א, עמ׳ ריג–רטו, רלה–רמג, שיח–שיט, שכא–שכט, שנח–שסה; שרעב – כפי שראיתי בעיני בבתים רבים; השוו מרגלית תשס״ז, עמ׳ ריג–רכא, שו–שיג. שמג–שמט; ביצ׳א – מפי ר׳ מרדכי מגער, וכן הדפיס בסידור שערך (מגער תשס״ד, עמ׳ של–שלח, תנג–תס, תקו–תקיג); חוגריה – מפי דר׳ אפרים יעקב ז״ל; מחוית – מפי הרב שאול קרואני; חידאן – מפי הרב יוסף בן־דוד בשם הרב עובדיה יעבץ. וכן מצאתי שגם הרב אברהם טביב שהיה יליד העיירה אלהג׳ר במחוז חידאן (צדוק 1987, עמ׳ 257; גברא (תשס״א, עמ׳ 182) הזכיר בפשיטות לימוד פרקי שבת בסעודת שבת (טביב תרצ״א, עמ׳ 59, 60).

[54] גרידי תשל״ז, עמ׳ 341, פרק ד, סעיף 1; השוו נחום תשמ״ז, עמ׳ 84: ״יש הלומדים קצת מעניין שבת ואחר כך סועדים סעודה ראשונה של שבת״.

[55] עדן – מפי דר׳ דורון יעקב; ירים – מפי ר׳ יואל אושרי.

המזוהה עם חוגי המקובלים,[56] מכל מקום שורשיו נטועים כבר בתקופה הקדומה. בשני קטעי גניזה הכוללים פרקי משניות ממסכת שבת אנו מוצאים על יד מספר הפרק את שם מִשמר הכוהנים: בכתב יד אחד שם המִשמר בא לאחר מספר הפרק (׳פרק ח אביה׳) ובכתב היד השני שם המִשמר קודם לשם הפרק (׳פתחיה פרק יט׳). מכתבי יד אלה נראה שהיו מקומות שנהגו בהם ללמוד כל שבת ושבת פרק אחד מכ״ד פרקי מסכת שבת ולפני הלימוד הזכירו את שם המִשמר של אותה שבת. עדות זו מצטרפת לשתי עדויות אחרות על המנהג להזכיר את שמות המִשמרות: (א) אזכור שמות המִשמרות בפיוטים בכל שבת ושבת ותפילה שישובו למקומם;[57] (ב) שמות המִשמרות שהשתמרו בשרידי כתובות על לוחות אבן או עמודי אבן, שכנראה נועדו להזכיר לכוהנים את סדר מִשמרות הכהונה.[58] יצוין שבתימן נמצאה כתובת עם שמות אחת עשרה משמרות על עמוד אבן במסגד בכפר בית אלחאצ׳ר.[59] כלומר, גם הכוהנים שגלו לתימן נהגו להזכיר את שמות המִשמרות. אין זה אפוא מופרך לומר, שמנהג קריאת פרק משנה בכל שבת נהג גם בתימן הקדומה.

ה. סדר סיום מסכת

חכמי תימן וחוקריה לא נדרשו לתאר את סדר סיום מסכת, ככל הנראה מפני שאין כל שינוי בין לימוד משנה רגיל באמצע מסכת ללימוד משנה החותם מסכת. כך עולה מדברי הרב יוסף צוביר׳:[60]

> דע כי אעפ״י שהסדר של נוסח הדרן עלך וכו׳ ותפלת יהי רצון וכו׳ עם סדר שמות בני רב פפא, כבר היה המנהג מקובל מקדם קדמתה בידי הגאונים לאמרו בסיום כל מסכת [...], אך מאידך לא הגיע נוסח הסדר הזה ליהדות תימן הקדומה, כך שאין לו שום זכר בדברי חכמי תימן לא בתכאליל ולא בחיבוריהם ולא במשניות וגמרות כתבי היד שלהם כלל,[61] וכמו כן מאז ועד ימינו לא נהגו לעשות שום סעודת סיום כלל.

[56] ראו אורבך תשל״ג, עמ׳ 310–313.

[57] שם, עמ׳ 308, הערה 14.

[58] שם, עמ׳ 309; דיגן תשל״ג, עמ׳ 303; אלוני תשנ״ה, עמ׳ 34.

[59] אורבך תשל״ג, עמ׳ 304–313; דיגן תשל״ג; טובי תשמ״ו, עמ׳ 57; גימאני תשס״ה, עמ׳ 16, הערה 1.

[60] צוביר׳ תשנ״ט/ש״ס, ג, פרק יג, סי׳ יד, עמ׳ קעב.

[61] כמובן, כוונתו לכתבי יד עתיקים של משנה וגמרא שהועתקו מכתבי יד קדומים, ולא לכתבי יד שהועתקו מן הדפוסים, שבאלה העלו את נוסח ׳הדרן עלך׳ וכו׳. וכן מצאתי במשנה סדר

ואמנם זאת מצאנו במשניות ישנות מכתבי היד שלהם והוכח לנו שהיו אומרים בסיום כל מסכתא רק נוסח תפלה קצרה זו פעם אחת, בריך רחמנא דסייען בהדין הוא ברחמתיה יסייען על מה דמשתאר בריך הוא ובריך שמיה,[62] ומתחילים אחרי כן המסכת האחרת. ואפילו לאחר שהגיעו לתימן ספרי משנה ותלמוד מן הדפוסים המאוחרים שהעתיקו והדפיסו בסיומי המסכתות לומר כל הסדר ההוא, עדיין לא נהגו אז לאמרו.

וכן נשמר המנהג הקדום בדרך כלל, כפי שראיתי את זקני תימן וחכמיה, שבסיום מסכת לא אמרו 'הדרן עלך',[63] לא ערכו 'סעודת סיום מסכת'[64] ואף לא אמרו את הנוסח המקוצר 'בריך רחמנא דסייען'. יתרה מכך, שגור היה בפי זקני תימן 'אל תעמוד על הפרק'[65] – רוצה לומר שאין לסיים את הלימוד בסוף עניין, אלא להתחיל מעט מן העניין הבא אחריו. אף על פי כן לא נהגו להתחיל משנה אחת מן המסכת הבאה בין בלימוד בעיון ובין בלימוד בלי פירוש.[66] אלא כך היה הסדר: כשהגיעו לסוף משנה (גם אם היא המשנה האחרונה במסכת), הממונה או הרב היה

קדשים־טהרות עם פירוש רע״ב (!) בכתב יד מהר״י בשירי (ברשות שגיב מחפוד) שנכתבה בו׳ תשרי שנת אתתק״ל לשטרות (ה׳שע״ט/25.9.1618), ובעמוד השער הביא את נוסח 'הדרן עלך׳ וכתב: ״כשישלים המסכתא יאמר זה ויועיל לשכחה בעזרת האל יתברך״.

62 כן בכמה כתבי יד, אך ברוב כתבי היד העתיקים עם פירוש המשנה להרמב״ם נכתב רק 'בריך רחמנא דסייען'. למעשה סופרי תימן לא כתבו זאת מדעתם אלא זו לשון הרמב״ם עצמו. יש אפוא להסתפק אם העתקת נוסח זה מוכיחה שאכן כך נהגו בדורות הקדומים.

63 אך נוסח זה נדפס בסוף המסכת ביצחק הלוי תשט״ו.

64 כמנהג בתימן וכן נמשך בדרך כלל בארץ. אך יש שנהגו לערוך מסיבה בסיום מסכת; ראו חבארה תש״ל, עמ׳ 169–170: ״היינו נוחים לקלוט רעיונות חדשים, ובלבד למשוך לב הצבור ללימוד ולתורה [...]. עם סיום המסכת הוצע לעשות מסיבה כדי לציין זאת, ואף שאין זה נהוג אצלנו, נתקבל הרעיון, וגם אני נתתי ידי [...] כדי לעודד את רעיון הלימוד״; השוו שאקי תשכ״ב, עמ׳ 277; וכך הנהיג הרב יוסף קלזאן בשיעוריו.

65 על פי עובדיה א,יד. מטבע לשון זה לא הביא גברא (תשע״ג); למטבעות לשון אחרים שלא נזכרו שם, ראו בן־נון תשע״ב־א, עמ׳ 15; בן־נון תשע״ד־א, עמ׳ 29.

66 הרב שמעון צאלח הוסיף לאחר מסכת יומא בסידור ליום הכיפורים את המשנה הראשונה ממסכת סוכה (צאלח תשל״ט, ד, עמ׳ רמד); וכן נהג הרב נתנאל אלשיך (אלשיך תשנ״ו, ו, יום הכיפורים, עמ׳ שלה). איני יודע אם עשו זאת משום שסברו שכך המנהג, או משום שחשבו שזו תקנה שיש לתקן. אך לפי מה שקיבלתי מזקני תימן (ובכללם הרב שלמה בן שלמה קארה, הרב עזרי צאלח (צדוק) והרב יוסף קלזאן; השוו צובירי תשל״ו/נ״ו, ד, יום הכיפורים, עמ׳ קעז), מעולם לא התחילו את המשנה הראשונה במסכת סוכה לאחר שסיימו את מסכת יומא, כפי שלא התחילו משנה ממסכת הוריות לאחר שסיימו מסכת אבות, וכפי שלא התחילו משנה חדשה בסדר השילוש לאחר שסיימו מסכת. גם כשסיימו ללמוד במועדים אחרים את המסכת מעניין היום (כגון פסחים, סוכה, ראש השנה) לא התחילו משנה מן המסכת שאחריה.

רואה את השעה, אם הגיע זמן סיום הלימוד[67] – היה אומר ׳קַדּוּ וַקּוּ׳ (כבר הגיע הזמן).[68] ומיד היה מתחיל הרב ׳עזרי מעם ה״ וכו׳ כאמור לעיל.[69] ואם נשאר עוד זמן – היו ממשיכים ללמוד עד שיגיע הזמן. על פי מה שביררתי כן הוא המנהג הפשוט בדרך כלל אצל רבני קהילותינו שלימדו משנה בדור האחרון.

לא רק בסיום מסכת אין מתחילים משנה חדשה מהמסכת הבאה, אלא כך הוא המנהג גם בשאר הלימודים. למשל כשמסיימים לקרוא הפרשה שניים מקרא ואחד תרגום,[70] וכן כשמסיימים ספר בלימוד נביאים וכתובים, כגון קריאת ספר התהלים בראש השנה או ספר איוב בתשעה באב[71] או כל אחת מחמש המגילות, או כשמסיימים מסכת בעין יעקב, פרשה במדרש רבה או במדרש תנחומא, לימוד ספר ברמב״ם, ספר מנורת המאור. לא כך הוא המנהג בפירוש רש״י על התורה כידוע.[72]

[67] מטבע הדברים כשלימוד המשנה היה לפני התפילה, היה הלימוד מסתיים כשהגיע זמן תפילה; השוו משרקי תשט״ו, תשובה יג, עמ׳ יט.

[68] ויש שהיו אומרים בהלצה ׳קַדּוּ גָּא עָזְרִי׳ (כבר בא עזרי), ר״ל הגיעה העת לסיים הלימוד באמירת ׳עזרי מעם ה״ וכו׳. בביטוי זה היו משתמשים גם בהלצה כאשר אחד הלומדים היה נכנס סמוך לסוף השיעור לפני שהתחילו ׳עזרי מעם ה״ וכו׳. הרב יוסף עראקי הכהן מסר כי בעת שר׳ עזרי נדאף שימש כסָנַידַאר (הממונה על הוצאת הספרים והכנסתם) בבית כנסת בית אלאסטא עד עלותו ארצה בשנת תרצ״ג (1933), כשהיו אומרים ׳עזרי מעם ה״ בסיום הלימוד היו מגביהים קולם מעט בתיבת ׳עזרי ומטעימים׳ את האות עין בזקיפה (בקריאת מלעיל) כדי לרמוז לשמו של ר׳ עזרי. ר׳ עזרי נדאף היה ממתפללי בית אלאסטא, ומאחר שהתייתם מאביו בגיל צעיר, קירבו מארי סעיד עזירי וטיפחו. ר׳ עזרי היה ירא שמים בתכלית ומשורר מחונן, אולם אין זה נכון לומר שהיה תלמידו של הרב סעיד עזירי בקבלה (יעקב תשע״ו, עמ׳ 226, הערה 90). יצוין שנפלו בספר זה עוד כמה אי־דיוקים בפרטי האישים המוזכרים בו, כגון: (א) מחבר ׳שתילי זיתים׳ אינו הרב יחיא משרקי אלא אביו הרב דוד משרקי (עמ׳ 80–81); (ב) חיים חבשוש מחבר ׳מסעות חבשוש׳ מזוהה בטעות כרב חיים בן שלום חבשוש, דיין בעיר צנעא (עמ׳ 81, הערה 238); (ג) המובאה בשם הרב עמרם קרח, ש״העוסק בספרי הרמב״ם אינו בא לידי גלגול״ היא משל הרב חיים בן יוסף קרח (עמ׳ 130–131, הערה 138); (ד) הבקשה ׳אצעק אקרא אל אל נורא׳ אינה של הרב סעדיה בן יוסף עזירי מבית אלאסטא אלא של הרב סעדיה בן משה עזירי (עמ׳ 226, הערה 90); (ה) ייחוס חיבור הספר ׳אמונת השם׳ אינו ליעקב צובירי אלא לרב יוסף צובירי (עמ׳ 283).

[69] למותר לציין שאם עמדו בסיום לא טוב, היו ממשיכים מעט כידוע, וראו בן־נון תשע״ב, עמ׳ 115, הערה לח.

[70] מה שציין הרב שלמה קרח תשס״ג (ג, שבת, סי׳ רפה, סעיף ו, עמ׳ קעג), שיש נוהגים להתחיל פסוק ראשון של שבת הבאה, לא נשמע בצנעא ונראה שכך מצא בקהילות אחרות.

[71] מה שכתב הרב נתנאל אלשיך (תשנ״ו, ד, תשעה באב, עמ׳ רטו) שיש נוהגים בסוף איוב לחזור ולשנות פסוק ראשון, לא נשמע בקהילותינו מעולם.

[72] על המנהג בקריאת פירוש רש״י על המגילות (בשלושה רגלים או לאלה הנוהגים לקראו לאחר המועד), ראו בן־נון תשע״ד, עמ׳ 31–32.

לאחר שמסיימים קריאת רש״י על כל הפרשה, אומרים: ״בריך רחמנא דסייעין בהדין, הוא ברחמתיה יסייעין על מה דמשתאר, בריך הוא ובריך שמיה״.[73] ומסמיכים לזה דיבור אחד מפירוש רש״י מהתחלת פרשת השבוע הבא שאומרים אותו כולם ביחד.

אף שהמנהג המקובל והקדמון הוא שגם בסיום מסכת אין משנים מסדר הלימוד הרגיל, אנו מוצאים שבתקופה מאוחרת היו רבנים ששינו את המנהג למעליותא. ואלו הם המשך דבריו של הרב יוסף צובירי:[74]

בזמן מאוחר יותר הנהיגו מקצת רבנים דגולים ובעלי הוראה לאמרו [כלומר את נוסח ׳הדרן עלך׳ וכו׳ והתפילה שאחריה. אב״ן] אחר סיום מסכת במשניות בלבד, לאפוקי אחר סיום מסכת בתלמוד שלא הנהיגו לאמרו כלל.[75] כך קבלנו מפי כמוהר״ר סעדיה ב״ר יוסף עוזירי זצוק״ל כשהיינו לומדים משניות לפניו בכל יום תמיד אחר סעודת שחרית ברב עם יחד עם בחורי חמד, כפי הסדר והגרסא המקובלים בידו מפי רבותיו הדגולים כמוהר״ר חיים קורח ואביו כמוהר״ר יוסף קורח זכר צדיקים לברכה [...].

ובגמר כל מסכת באופן זה, היינו חוזרים שוב על כל אותה המסכת ביחד במיתון ובניגון ערב בקול רם, מבלי שום פירוש,[76] וביום שגומרים אותה היינו מסיימים

[73] ראו למשל צובירי תשל״ו/נ״ו, חלק א, עמ׳ תקיד–תקטו. ויש מחוזות שהיו מוסיפים לומר את הנוסח הבא: ״חכמים סידרו לנו תורת פרשת (ואומרים שם הפרשה שזה עתה סיימו), ונתחיל בעזרת ה׳ פרשת (ואומרים שם הפרשה הבאה)״. ראו למשל גרידי תש״ח, עמ׳ 19; גרידי תשמ״ז, עמ׳ 39; גמליאל תשס״ו, עמ׳ 25; בן־דוד תשנ״ז, עמ׳ 16; ועוד.

[74] צובירי תשנ״ט/ש״ס, חלק ג, פרק יג, סימן יד, עמ׳ קעב.

[75] אפשר לפי שהנוסח שהתקבל בתימן הוא ׳הדרן עלך׳ (חזרנו עלייך), ונוסח זה ראוי להיאמר רק לאחר חזרה, והחזרה נעשתה רק בסיום מסכת משנה ולא בסיום מסכת תלמוד.

[76] לדברי מנצור תשס״ג, עמ׳ 24: ״לעתים מסוימות היה מארי סעיד [עזירי] מכריז על לימוד משניות בגירסא, והיו מתקבצים מאות רבות של צבור מתוך הקהל לגירסת המשנה. וכך, שעות רבות גרסו במקהלה כללות הציבור את המשנה בקול אחד״. [כאן המקום להודות לרב אלמוג שלמה אכלופי שהעמידני על מקור חשוב זה]. מדברי הרב יוסף צובירי בזכרונותיו (ראו עליהם בסמוך), וכן מבירור עם זקנים שהיו נוכחים בלימודי המשנה לפני הרב סעדיה עזירי, נראה שללימוד זה התכוון הרב מנצור. לפי זה מה שכתב ׳שעות רבות׳, נראה שרוצה לומר שבסופו של דבר, בצירוף כל המסכתות צברו הציבור שעות רבות של גרסה, שכן לימוד המשנה היה רק כשעה וחצי כפי שכתב הרב יוסף צובירי בזכרונותיו, וכפי שמעידים הזקנים שהשתתפו בשיעורים אלו. ואין לתמוה על מה שכתב שהשתתפו ״מאות רבות של צבור״, שכן גם ר׳ יהודה טובי העיד בשם יחיא דנוך שבתקופת מלחמת העולם השנייה ״היו באים מאות ללימוד המשנה״ (ראו טובי תשנ״א, עמ׳ 33). אמנם לאחר תקופה זו בדרך כלל היו עשרות רבות של משתתפים, שהלכו והתמעטו עם גלי העלייה לארץ ישראל.

באמירת הדרן וכו׳[77] [...], הכל כפי שלמדנו ושמענו כאמור מפי כמוהר״ר סעדיה ועל פי עדותו הנאמנה, שכן מקובל בידו סדר הלימוד במשנה וגם נוסח הסיום מפי רבותיו הנ״ל,[78] כפי שהוא שגור ורגיל בפינו עד היום על פה.

בגמרם משנה אחרונה של מסכת, ממשיכים לומר ביחד נוסח הדרן וכו׳ שלש פעמים [...], ואח״כ אומרים תפלה זו עם שמות בני רב פפא פעם אחת [...], ואח״כ מתחילים מיד מסכת שאחריה, וכן בסיום כל שיתא סדרי משנה מתחילים מיד מסכת ברכות, הכל כדי לנעוץ הסוף בהתחלה, ואח״כ אומרים רבי חנניא בן עקשיא וכו׳, ואומרים קדיש בעלמא די ברא כרעותיה וכו׳ על ישראל ועל רבנן וכו׳ יהא שלמא רבא וכו׳.

הרי לנו תקנה ׳חדשה׳ בת שלושה סעיפים שנהגה בסיום מסכת כבר בבית מדרשם של הרב יוסף קרח ובנו הרב חיים קרח, והמשיכה להתקיים בבית הכנסת בית אלאסטא בשיעורי המשנה של הרב סעדיה עזירי:

א. כולם יחד חזרו על כל המסכת בלי פירוש.

ב. כולם אמרו את נוסח הדרן עלך שלוש פעמים, ולאחריה אמרו את התפילה עם שמות בני רב פפא.

ג. כולם התחילו משנה מהמסכת הבאה, וסיימו באמירת קדיש.[79]

ויש להדגיש שהסמכת משנה מתחילת המסכת הבאה נעשית רק לאחר שסיימו לשנן את כל המסכת מתחילתה ועד סופה בלי פירוש. אולם קודם לכן, כשסיימו את לימוד המסכת עם הפירוש לא התחילו משנה מהמסכת הבאה כאמור לעיל.

ו. סוף דבר

במאמר זה סקרנו את סדר לימוד המשנה במשכנות תימן. אגב הילוכנו עמדנו על כך שמנהג לימוד משניות מסכת שבת בסעודות השבת התקבל גם בתימן בקהילות מסוימות. במהלך בירור סדר הלימוד מצאנו שיש שתי שיטות לסדר לימוד המשנה,

[77] בנעימת השינון של המשנה – כמו פרק במה מדליקין ופרק איזהו מקומן. על נעימה זו ראו בן־נון תשע״ה/ו, עמ׳ 158.

[78] והשוו לזה מה שכתב הרב יוסף צובירי בזכרונותיו (עדיין בכתב יד בידי הרב יוסף עראקי הכהן): ״הרבה פעמים היה אומר לתלמידיו, כשהם מתפארים על נועם סדריו ומנהגיו בלימוד המשנה, אל תחזיקו לי טובה, אני רק ממשיך מה שגבלו לנו ראשונים, כי כן צוה עלי הר״ר יוסף קרח אביו של הר״ר חיים קרח מורי ורבי ז״ל״.

[79] קדיש על ישראל דווקא, והוא הנקרא קדיש דרבנן. וזהו מנהג השאמי, שקדיש דעתיד אומרים רק בקבורת המת ובתשעה באב (ראו בהרחבה צובירי תשנ״ט/ש״ס, ג, פרק יג, עמ׳ קלז–קעג). אך כידוע מנהג הבלדי לומר לאחר הלימוד קדיש דעתיד.

שההבדל העיקרי ביניהן הוא כזה: בשיטה הראשונה המשנה אינה נקראת על ידי בעל התור כלל והיא נקראת על ידי הציבור פעמיים, ובשיטה השנייה המשנה נקראת קודם על ידי בעל התור והציבור חוזרים עליה רק פעם אחת. מצאנו כי שתי שיטות אלה מייצגות למעשה את התפלגות בתי המדרש לשתי האסכולות בצנעא – העיקשים והדרדעים.[80]

כמו כן הראינו שוב שהסטייה מסדרי לימוד קדומים ואימוץ תקנות חדשות או סדרי לימוד חדשים על ידי גדולי החכמים היו נחלתם של שתי האסכולות – מצד אחד הרב יחיא קאפח סטה מסדר לימוד המשנה שקיבל מרבותיו (והחיָה את לימוד פירוש המשנה להרמב״ם) ומצד אחר רבנים גדולים סטו מסדר הלימוד הרגיל בסיום המסכת והיו שאף אימצו לימוד פרקי משנה ממסכת שבת בסעודות השבת. אלו ואלו עשו זאת מתוך מטרה נעלה של עידוד לימוד המשנה ולא מתוך זלזול במנהגי אבות חלילה, ואדרבה, יגדיל תורה ויאדיר.[81]

ביבליוגרפיה

אורבך תשל״ג — אפרים אלימלך אורבך, משמרות ומעמדות. תרביץ מב, עמ׳ 306–327

אלוני תשנ״ה — נחמיה אלוני, הבלשנות העברית בטבריה. ירושלים

אלשיך תשנ״ו — נתנאל אלשיך (מהדיר), תכלאל תורת אבות. חלקים א-ז. בני ברק

בדיחי תשנ״ב — משה בדיחי, הרב יחיא ב״ר חיים בדיחי. בתוך: שלום גמליאל (עורך), חכמי היהודים בתימן בדורנו, עמ׳ נז–ס. ירושלים

בן־משה תשנ״ה/ע״ו — אברהם בן־משה, זית רענן. בתוך: שתילי זיתים השלם. חלקים א-י. פתח תקוה

בן־דוד תשמ״ג — אהרן בן־דוד, תכנית הלימודים בחינוך היהודי בצפון תימן ובמרכזה בהשוואה לתקופת התלמוד. תהודה 9, עמ׳ 4–8

בן־דוד תשנ״ז — --, קריאת רש״י במשכנות יהודי תימן. תהודה 17, עמ׳ 10–20

בן־נון תשס״ו — אדם בן־נון, קונטריס הערות. בתוך: תכלאל המבואר, עמ׳ 719–787. בני ברק

בן־נון תשע״ב — --, מבוא. בתוך: מנורת המאור עם הפירושים נפש יהודה וחק יעקב, עמ׳ 71–122. בני ברק

[80] יש לציין שהבדל זה לא הוזכר על ידי העוסקים במלאכת איסוף הבדלי המנהגים בין האסכולות השונות.

[81] השוו לזה בן־נון תשע״ד, עמ׳ 12, הערה ו.

בן־נון תשע״ב־א --, זיכרון להולכים: מארי עזרי בן מארי חיים (צדוק) זצ״ל. [בני ברק]

בן־נון תשע״ד --, מבוא. בתוך: שלוש מגילות: מאור חיים, עמ׳ 9–34. בני ברק

בן־נון תשע״ד־א --, זיכרון להולכים: מארי חיים בן משה צאלח (צדוק) זצ״ל. [בני ברק]

בן־נון תשע״ה/ו --, נעימת המשנה ומקצבה בקהילת צנעא. תהודה 31, עמ׳ 137–170

גברא תשס״א משה גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן. חלקים א-ב. בני ברק

גברא תש״ע --, מחקרים בסידורי תימן. חלקים א-ד. בני ברק

גברא תשע״ג --, כי במקלי: מן ההווי וההומור של יהודי תימן. בני ברק

גימאני תשס״ה אהרן גימאני, תמורות במורשת יהדות תימן: בהשפעת השו״ע וקבלת האר״י. רמת גן

גמליאל תשנ״ב שלום גמליאל, חכמי היהודים בתימן בדורנו. ירושלים

גמליאל תשנ״ח חיים גמליאל, פרקי חיים. רמת גן

גמליאל תשס״ו יחיא גמליאל, זכרונות. גדרה

גרידי תש״ח שמעון גרידי, מגנזי היהודים בתימן. תל אביב

גרידי תשל״ז --, ממנהגי יהדות תימן. בתוך: אשר וסרטיל (עורך), ילקוט מנהגים: ממנהגי שבטי ישראל, עמ׳ 333–356. ירושלים

גרידי תשמ״ז --, למוד תורה בתימן. ירושלים

דיגן תשל״ג ריינר דיגן, כתובת מתימן על כ״ד משמרות כהונה. תרביץ מב, עמ׳ 302–303

חבארה תש״ל יוסף שלום חבארה, בתלאות תימן וירושלים. ערך: שמעון גרידי. ירושלים

חובב תשנ״ו חיים חובב, ושבו בנים לגבולם. תל אביב

חמאמי תשע״א אברהם חמאמי, שו״ת מנחת אברהם. ירושלים

טביב תרצ״א אברהם טביב, גולת תימן. תל אביב

טובי תשל״ג יוסף [יובל] טובי, על התלמוד בתימן. תל אביב

טובי תשמ״ו --, עיונים במגילת תימן. ירושלים

טובי [תשנ״א] יהודה טובי, אחרית לאיש שלום. בני ברק

יעקב תשע״ו אפרים יעקב, אלוה מתימן יבוא. ירושלים

יצחק הלוי תשט״ו שלום יצחק הלוי, משנה מסכת ברכות. תל אביב

כסאר תשמ״ד חיים כסאר, קיץ המזבח על התורה: החיים והשלום, שאלות ותשובות. ירושלים

כסאר תשמ״ז --, הוראות בדרכי הלימוד. אור ישראל ג, עמ׳ ט–יד

מגער תשס״ד — מרדכי מגער (מהדיר), סידור פאר התפילה. [תל אביב]

מהרי״ץ תשנ״ג — יחיא צאלח, מעיל קטן. בני ברק

מורג תשמ״ח — שלמה מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי. ירושלים

מנחם תשע״ג — משה מנחם, אוצר מנהגי עדן. ירושלים

מנצור תשס״ג — עזריאל מנצור, הקדמה. בתוך: רבנו חיים פלאג׳י: גנזי חיים, עמ׳ 19–44. ירושלים

מרגלית תשס״ז — רואי מרגלית, תפילת החודש: סידור לימות השנה נוסח שאמי. ירושלים

משרקי תשט״ו — מהר״ד ומהר״י משרקי (הרב דוד והרב יחיא משרקי), שו״ת רביד הזהב. תל אביב

משרקי תשנ״ה/ע״ו — דוד משרקי, שתילי זיתים השלם. חלקים א-ח. פתח תקוה

נדאף תשל״ט — אברהם אלנדאף, ענף חיים. בתוך: שמעון צאלח (מהדיר), תכלאל עץ חיים השלם. חלקים א-ד. ירושלים

נדאף תשע״ג — [ישראל מאיר אלנדאף], רבינו יחיא אלשיך. בני ברק

נחום תשמ״א — יהודה לוי נחום, מיצירות ספרותיות מתימן. ערך: יוסף טובי. תל אביב

נחום תשמ״ז — --, מצפונות יהודי תימן. ערך: שמעון גרידי. תל אביב

עמיהוד תשנ״ח/ש״ס — שלמה עמיהוד (מהדיר), סידור תפילה שיח שפתותינו. חלקים א-ד. בת ים

עראקי הכהן תשס״ט — יוסף עראקי הכהן, פתח דבר. בתוך: ספר משלי ומסכת אבות, עמ׳ 5–8. בני ברק

עראקי הכהן ובן־נון תשע״ד — יוסף עראקי הכהן ואדם בן־נון (מהדירים), סידור כנסת הגדולה השלם לראש השנה. בני ברק

פרחי תשע״ד — יוסף פרחי, שני מכתבים מהרב יחיא השאש בעניין קידושין ועדויות. בתוך: יוסף פרחי (עורך), מסורה ליוסף ח, 385–394. נתניה

צאלח תשל״ט — שמעון צאלח (מהדיר), תכלאל עץ חיים השלם. חלקים א-ד. ירושלים

צדוק 1987 — משה צדוק, מחשבת ישראל בתימן. תל אביב

צדוק תשכ״ז — --, יהודי תימן: תולדותיהם וארחות חייהם. תל אביב

צובירי תשל״ו/נ״ו — יוסף צובירי, סדור כנסת הגדולה עם אמ״ת ויצי״ב ושיורי יוסף. חלקים א-ד. תל אביב יפו – ירושלים

צובירי תשנ״ט/ש״ס --, ויצבור יוסף בר, חלקים א-ד. ירושלים

צובירי תשס״ז --, הקדמה כוללת. בתוך: יוסף עראקי הכהן ואדם בן־נון (מהדירים), סידור כנסת הגדולה השלם לשבועות, עמ׳ 405–413. בני ברק

קאפח תרצ״א יחיא קאפח, מלחמות השם. ירושלים

קאפח תשכ״ח יוסף קאפח, הוראת התלמוד בתימן. שמעתין ה, 17, עמ׳ 64–66 [נדפס שוב בתוך: יוסף [יובל] טובי (עורך), כתבים ב, ירושלים תשמ״ט, עמ׳ 947–949]

קאפח תשמ״ז --, הליכות תימן. ערך: ישראל ישעיהו. ירושלים

קדם תשע״ג חיים קדם, נהג כצאן יוסף. קרית אונו

קיסר תשמ״ו צמח קיסר, ניקודה של מסכת יומא עפ״י מסורת תימן. רחובות

קרואני תשנ״ז [יצחק קרואני], מעשה נסים. בני ברק

קרח תשי״ד עמרם קרח, סערת תימן. ירושלים

קרח תשנ״ב יוסף קרח, הרב רבי אברהם בדיחי. בתוך: שלום גמליאל (עורך), חכמי היהודים בתימן בדורנו, עמ׳ נה–נו. ירושלים

קרח תש״ס פנחס קרח, בית מועד. חלקים א-ב. בני ברק

קרח תשס״ג שלמה קרח, עריכת שולחן ילקוט חיים, אורח חיים. חלקים א–ט. בני ברק

קרח תשס״ג־א --, עריכת שולחן ילקוט חיים, יורה דעה, א: אבילות. בני ברק

רצהבי תשי״ח יהודה רצהבי, יהדות תימן. [תל אביב]

רצהבי תשכ״א --, התלמוד ויהודי תימן. מחניים נז, עמ׳ 124–129

רצהבי תשל״א --, מנהגים קדומים בהליכות יהודי תימן. שבט ועם ו, עמ׳ 168–180

רצהבי תשל״ח --, אוצר לשון הקדש שלבני תימן. תל אביב

רצהבי תשמ״ח --, במעגלות תימן. תל אביב

רצהבי תשס״ו --, הליכות קדם במשכנות תימן. בתוך: שלום סרי וישראל קיסר (עורכים), הליכות קדם במשכנות תימן, עמ׳ 17–35. תל אביב

שאקי תשכ״ב שלום אברהם שאקי, הוראת התלמוד לילדי התימנים. בתוך: יהודה רצהבי ויצחק שבטיאל (עורכים), הראל: קובץ זכרון להרב רפאל אלשיך ז״ל, עמ׳ 274–279. תל אביב

שפיגל תשנ״ג מירה שפיגל, קריאה זמרתית של המשנה והגמרא במסורת יהודי תימן. תימא ג, עמ׳ 92–113

שרביט תשנ״ו שמעון שרביט, מסורות בני תימן בקריאת מסכת אבות בשבת. תימא ה, עמ׳ 45–53